

**СУЧАСНА ПЕРІОДИКА ПРО ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН В УКРАЇНІ ПІД ЧАС “ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ”**

Утвердження України як незалежної, демократичної і правової держави обумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження її історії, особливо тих сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано і незаслужено замовчувались. Йдеться, в першу чергу, про осмислення трагічних явищ в історії нашої держави, пов'язаних з політичними репресіями 20-30-х рр., які нанесли непоправних втрат генофонду української нації, вирвали з життя десятки тисяч представників інших народів, що проживали на теренах України, найнегативнішим чином відбилися на суспільній свідомості наступних поколінь.

Останнім часом у різних регіонах України створено узагальнюючі праці, в яких на широкому архівному матеріалі висвітлюється проблема масових репресій в радянській Україні 20-30-х рр. У Миколаєві цю тему досліджує М.М.Шитюк, у Донецьку – В.М.Нікольський, в Дніпропетровську – В.В.Ченцов.¹

Названі дослідники, як і десятки їх колег по обраній темі, не конкурують один з одним. Вони в різних аспектах підходять до свого предмету вивчення, який, на жаль, здається невичерпним через великі масштаби сталінських репресій. Однією з частин, що з'єднують воєдино складний кривавий калейдоскоп політичного терору на Україні, є тема репресій проти нацменшин.

Тема терору проти національних меншин на Україні є досить актуальною в наш час, коли на шпальтах громадсько-політичних та наукових видань розгорнулись дискусії щодо висвітлення “білих плям” минулого, коли публікуються маловідомі документи з історії міжнародних відносин, а чинне законодавство реабілітувало жертви сталінських репресій.

Слід зауважити, що сьогодні в історичній літературі відсутні розробки, що ґрунтуються на статистико-демографічному матеріалі, в яких би було з'ясовано реальну спрямованість політичних репресій щодо окремих національних груп населення України. Відсутні також комплексні узагальнюючі праці з аналізом національних аспектів політичних репресій як явища. Недостатньо вивченим, але досить перспективним, залишається регіональний напрямок дослідження, адже він дозволяє оцінити масштаби втрат на місцях.

Виходячи із зазначеного, наголосимо, що наукове осмислення цієї проблематики потребує аналізу загальних тенденцій та основних здобутків істориків у дослідженні політичних репресій проти нацменшин як важливої частини етнополітики в Україні в 30-х роках ХХ ст., що і є метою даної публікації.

У 1933-37 рр. було практично ліквідовано інститути національного розвитку: національні адміністративні одиниці, навчальні та культурно-освітні заклади, видавництва, газети, театри. Масового характеру набула депортація національних меншин з місць їх постійного проживання.

Репресії намагалися приховати у густому тумані пропаганди. Нагніталась істерія навколо “класових ворогів”. На мітингах і зібраннях лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами.

Як відомо, безпосередньо “велику чистку” було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів”² Національна спрямованість політичних репресій регламентувалася відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. вимагав: “З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих “Польських організацій військових” і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах”.³

Так звана “німецька операція” обумовлена наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким органи держбезпеки повинні були репресувати німецьких підданих, тобто іноземців.⁴ Фактично ж заарештували значну кількість німців, що були громадянами СРСР.

11 грудня 1937 р. було підписано директиву НКВС СРСР № 50215 про репресування греків, яких звинувачено у “шпигунській та націоналістичній антирадянській діяльності”. Майже одночасно було розпочато й “латиську операцію”.⁵

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83921 розгорнули операцію проти єврейських активістів.⁶

За наказом НКВС СРСР № 00593 1937 р. було розпочато так звану “харбінську операцію”, спрямовану проти китайців, корейців, японців, громадян інших національностей – колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці.⁷

Вироки по справах заарештованих по “національних лініях” (перша категорія – розстріл, друга категорія – 5-10 років ув’язнення або таборів) виносили союзний нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР. Відповідно до ухвали політбюро ЦК ВКП(б) № П

64 / 22 від 15 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях.⁸

На основі щорічних звітів, поданих обласними управліннями НКВС, зроблено підрахунки, що загальна кількість заарештованих підрозділами державної безпеки у 1937 р. становила 159 573 чол., при загальній кількості населення, згідно з Всесоюзним переписом 1937 р., – 28 387 609 чол.⁹ Але ці вражаючі цифри і жахлива ситуація в країні тривалий час були оповиті павутиною брехні і замовчуванням реального стану речей. А тому тема масових незаконних репресій 20-30-х років знайшла широке висвітлення на сторінках наукових та періодичних видань тільки з проголошенням незалежності України.

Протягом ХХ ст., особливо останнього десятиріччя, створена досить багата документальна, наукова, науково-популярна, публіцистична та інша література про національні меншини України, особливості їх долі в часи тоталітаризму. Тільки за період 1990-2000рр. в Україні опубліковано понад 2 тис. книг, брошур, статей з проблем життєдіяльності таких великих груп як євреї, поляки, німці, греки, молдовани, болгари та ін.¹⁰ Значну питому вагу серед цієї літератури займають праці, присвячені репресіям в часи тоталітаризму. Це, в свою чергу, вимагає комплексного історіографічного аналізу дослідницької літератури, об’єктивної оцінки реального стану вивчення проблеми, визначення програми та обґрунтування напрямів і тематики подальших досліджень. Особливо слід наголосити, що історія політичного терору щодо нацменшин України в історіографічному ключі ще не аналізувалася.

Наукові публікації сьогодення дають змогу простежити поширення репресій серед національних меншин на Україні.

Так, у рамках даної проблеми, В.М.Нікольський опублікував свою розвідку “Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні”.¹¹ Автор робить спробу дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп України на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки. Метою вказаної праці є встановлення, шляхом аналізу кількісних даних, реальної спрямованості політичних репресій періоду “великої чистки” в Україні на певні національні групи. При цьому враховується “розподіл” відповідних обвинувачень по конкретних національних групах. Також автор проводить аналіз звинувачень і поділяє їх на дві частини: за політичним забарвленням і за характером злочинів. Це дало змогу показати, що відбувався процес певного уточнення та розширення тлумачень понять та статей Кримінальних кодексів союзних республік. Дослідник порівнює ці легітимні моменти із застосованими у 1937 р. формулюваннями обвинувачень і робить висновок, що є очевидною картина реальної відмови партії, держави та її каральних органів від будь-якого юридично-формального

забезпечення процесу репресій. Тобто проводилася “чистка” від ворога, що не потребувала законних підстав. А національні спрямування репресій були складовою частиною цієї “боротьби”, це простежується по викладених В.М. Нікольським як абсолютних, так і порівняльних даних.

Активне використання архівно-слідчих справ колишніх репресованих у наукових дослідженнях і публіцистиці викликає необхідність їх ретельного і системного вивчення, саме це є темою доробку О. Гранкіної.¹² Автор провела структурний аналіз справ “альбомної” операції. На аркуші паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи. У центрі - всі ці справи, зшиті для зручності в альбоми по сто аркушів, за підписами начальника управління і прокурора, направлялися на адресу відповідальних осіб, які визначали міру покарання. Як правило, у 95% була вища міра покарання. Автор відзначає, що масштаби і темпи проведення політики боротьби з “шкідництвом” нацменшин втілювалися в “альбомній” операції, коли вирок виносився за списком обвинувачених, у кожному з яких налічувалося понад 200 чоловік. В 30-х рр. ХХ ст., що знаменували собою апогей репресивної політики, слідство, як ніколи, мало формальний характер – вина заарештованих була визначена наперед їх належністю до “ворожої” національності – польської, німецької, естонської, латиської тощо. У своєму дослідженні статті автор вказує, що велика кількість арештів спрощувала порядок оформлення слідства, а тому за складом слідчі справи часу “альбомної” операції лише приблизно відповідали нормативам процесуального діловодства. Відсутність низки суттєвих документів, таких як протоколи допитів свідків, звинувачувального висновку, наявність копій “альбомних” листів була їх характерною особливістю і виділяє із загальної маси архівно-слідчих справ.

Порівняльний аналіз документів періоду “масового терору” і часу реабілітації його численних жертв, які складають єдине ціле в архівно-слідчих справах, є, на думку автора, основним методом дослідження.

Розглядаючи питання репресій проти національних меншин на Україні, неможливо залишити поза увагою їх масові депортації. Серед багатьох досліджень цієї проблеми виділимо статтю Віктора Жезицького “Масові депортації населення Поділля”.¹³ Науковець звернув особливу увагу на утиски поляків і німців на вказаній території. Він подав детальний кількісний аналіз депортованих сімей і визначив відсоток національних меншин серед них.

Маховик репресій не оминув і єврейську меншину. Після невдалих спроб радянської влади створити єврейські сільськогосподарські колективи і залучити євреїв до землеробства, паралельно з голодомором почалися репресії щодо активістів комзетів, більшість яких було розстріляно. Велика кількість хліборобів переселилася у Біробіджан. Так було покінчено з єврейським сільськогосподарським виробництвом. Підняв і на основі багатого архівного матеріалу висвітлив це питання Я.С. Хонігсман.¹⁴

Продовжили дослідження гоніння проти єврейського населення і, зокрема єврейської інтелігенції, В.Пристайко, О.Пшенніков, Ю.Шаповал.¹⁵ Вчені показали, як набирала обертіів справа “безродних космополітів”. На прикладі трагічних долей І.Стебуна, І.Кіпніса, М.Талалаєвського, Г.Полянкера відслідковується процес розгортання боротьби проти “буржуазного націоналізму”. Апогеєм цих подій стала сфальсифікована справа Єврейського антифашистського комітету. В статті детально описано розправу над вченими та письменниками, яких катували і погрозами змушували підписувати фальшиві зізнання у шпигунстві на користь іноземних держав. Науковці засвідчують масштабність “викривальних” дій, їхню адресність, стратегічні задуми організаторів. Автори дійшли висновку, що боротьба з “безридним космополітизмом” диктувалася іманентною суттю, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести виняткову передову і прогресивну власну роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції “радянського народу” від зовнішнього світу.

За переписом 1926 р. польська громада за чисельністю посідала четверте місце серед

національних меншин України. А тому маховик репресій в повній мірі зачепив і їх. В українській історичній науці знайшли відображення також і ці події.

Доктор історичних наук М. Шитюк запропонував на розгляд читача дослідження більшовицької політики серед польських селян.¹⁶ Автор знайомить із спробами радянської влади провести силоміць хлібозаготівлю, руйнацію костьолів і боротьбу проти польських релігійних гуртків “ружаниць” і “терціярів”. Польське населення було віднесено до “шкідницьких націй”. Автор подає групи звинувачень, які висувалися проти поляків. На сторінках статті знаходимо відомості про депортації населення і викриття осередків так званої “Польської організації військової”, яким інкримінувалась широка полонізація українського населення, штучне збільшення чисельності поляків в УРСР. На думку автора, ці дії проводилися з метою компрометації діячів Польської комуністичної партії Західної України як “агентів буржуазних розвідок”. А також акцент на активізації націоналістичних сил дозволяв швидше подолати наслідки політики коренізації.

Проводячи курс на знищення польської меншини, ідеологи тоталітаризму не залишили поза увагою представників польської освіти і культури. Відомості про це знаходимо в роботі О.Рубльова та В.Репринцева.¹⁷ Під гаслом „польські школи ополячують українських дітей” у 30-х рр. XX ст. було закрито початкові школи у польському Мархлевському національному районі, розформовано Київський, Проскурівський польпедтехнікуми, Польський педінститут та Інститут польської культури. Приреченими виявились польський театр та польська преса. Окрім цих питань, автори згаданої статті пролили світло на невідомі раніше сторінки фабрикування справи „ПОВ”.

Арешти, розстріли, депортації національних меншин в Україні стали темою доробку Б.Чирка “Нацмен? Значить ворог”.¹⁸ На основі документів, вміщених у статті, можна уявити стан переселенців, скупчених у місцях “спецпереселень”, знесилених каторжною працею, що вмирили позбавлені професійного лікарського догляду.

Етнічні чехи – громадяни УСРР повною мірою розділили долю репресованих у цю трагічну добу. У жовтні 1930 р. у селищі Чехоград Кизлярського району Мелітопольської округи було проведено ряд арештів за звинуваченням у шпигунстві на користь чеського Генерального штабу. За постановою трійки від 22 вересня 1938 р. було розстріляно 78 осіб. А в 1958 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу скасував цю постанову за відсутністю складу злочину. Ці матеріали зібрав та опублікував Ю.Луцький.¹⁹ Водночас він наголошує, що дослідження репресій проти чеського етносу, який мав лише кілька великих і в той же час компактних місць проживання в Україні, мають свою специфіку. Вона полягає в тому, що є можливість послатися на документальні джерела, зібрані за національною ознакою лише по громадах цих регіонів. Значну кількість етнічних чехів, розсіяних по всій Україні, не зафіксовано в архівних документах як таких, що належали до національних чехів або членів громад.

Продовжив Ю. Луцький тему терору проти чехів в Україні, дослідивши сфабриковану у 1938 р. справу по викритті чеської військово-повстанської шпигунської організації.²⁰ На сторінках статті знаходимо поіменний список всіх засуджених за цим звинуваченням, вміщено уривки з протоколу допитів заарештованих, а також рішення військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 30 червня 1958 р. про закриття справи за відсутністю складу злочину. Автор згаданих статей стверджує, що “лінійні” арешти, інакше – арешти за національними ознаками не мали під собою жодного правового підґрунтя і здійснювалися в рамках тоталітарної політики в СРСР 20-50-х рр.

Вагому роль у розробці згаданої проблеми відіграє стаття О.В.Антонюка²¹, одна з частин якої присвячена етнополітиці в УРСР у 20-30-х рр.. Дослідник робить загальний аналіз усіх процесів, що відбувались на Україні в цей час. Він солідаризується з сучасною оцінкою згаданих подій. Окрім вже відомих фактів, історик розповідає про реорганізацію і ліквідацію національних адміністративно-територіальних одиниць поляків та німців. Автор даної статті відзначає, що сучасні дослідження етнополітики на Україні в 20-30-х рр. XX ст.

ведуться у всіх напрямках. Серед них – політичні репресії щодо нацменшин. Їх вивчення поширюється на всі, без винятку, національності, незалежно від їх загальної кількості на території України в той час.

Слід зазначити, що сучасна історіографія політичних репресій щодо національних меншин на Україні ґрунтується на джерельній базі, яка постійно поповнюється у зв'язку з виходом нових збірників документів і матеріалів, де містяться раніше заборонені для оприлюднення архівні документи. Незважаючи на близьке за змістом трактування згаданих подій, в працях сучасних авторів простежується концептуальне переосмислення історії 30-х років минулого століття, відхід від впливу масової історичної свідомості, принципово самостійний погляд на досліджувану проблему.

В даній праці для дослідження обрано періодику. Історіографічна цінність наукових статей зумовлюється тим, що вони, по-перше, носять, як правило, чітко окреслений проблемний характер; по-друге, містять узагальнений фактичний матеріал; по-третє, є різновидом найбільш оперативної і масової наукової інформації; по-четверте, становлять базу для підготовки монографій, передують їм.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що більшість сучасних істориків схиляються до думки, що репресії супроти етнічних меншин, їх національно свідомих лідерів були започатковані ще в ході встановлення влади більшовиків, створення надзвичайних органів, але масового і яскраво вираженого етнічного забарвлення вони набули в 30-ті рр.

Тавро “ворожих націй”, накинута на поляків, німців, а згодом й на інші меншини, історики оцінюють, з одного боку, як помсту за спротив їх представників тоталітарному режиму і реакцію на спад революційного піднесення на їх історичних батьківщинах, а з другого боку, – як виправдання боротьби більшовиків з так званим буржуазним націоналізмом і контрреволюцією. Як недолік наявних праць, відзначимо брак узагальнюючих даних про реальні втрати кожної етнічної групи та конкретні форми опору національних меншин сталінському режиму.

Глибоке переосмислення і об'єктивне висвітлення політичних репресій проти національних меншин на Україні в 30-ті рр. ХХ ст. ще в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шитюк М. Від коренізації до депортації. Політика радянських властей щодо поляків південних районів України у 1920-х – 1930-х рр. // Історія в школі. – 2002. - №5-6. – С. 17-23; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій // УІЖ. – 2001. - №2. – С. 74-89; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000; 2. Нікольський В.М. Вказана праця. – С.74; 3. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 17; 4. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 75; 5. Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня; 6. Там само; 7. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 76; 8. Закрытое письмо... // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 17; 9. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 58-59; 10. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: Історіографія. – Автореф. дис.... докт. істор. наук.–К., 2001. ; 11. Нікольський В.М. Вказана праця. – С. 74-89; 12. Гранкіна О. Архівно-слідчі справи 1937 р. щодо нацменшин // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. - № ½. – С.174-182; 13. Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) //3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № ½. – С. 128-135; 14.Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні// УІЖ.-1991.-№2-3.- С.66-74.; 15. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа єврейського антифашистського комітету. //3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. - № 3/4 – С. 4-21; 16. Шитюк М. Від коренізації до депортації // Історія в школі. – 2002. - №5-6. – С. 17-23; 17. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-х рр.// 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.-1995.-№1-2. –С. 116-156. 18.Чирко Б. Нацмен? Значить ворог // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. - № 1/2 – С. 95-115; 19. Луцький Ю. “Чеські справи” // 3 архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. - № 1/2 – С. 158-167. 20. Луцький Б. Політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини // Хроніка 2000.–1999.–№29/30.–С. 139-145.; 21. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні : історія та сучасний стан // УІЖ.- 1999.-№4.-С. 15-21.